

Refleksivnost pogleda

KARLHEINZ LÜDEKING

POVZETEK

Eno izmed Duchampovih najbolj neomajnih prepričanj je bilo, da se čut vida razlikuje od ostalih čutov, ker je edini, ki je lahko navzoč pri lastni predstavi. Tekst, objavljen leta 1948 v obliki kratke kategorične izjave, podprte z retoričnim vprašanjem, izraža to prepričanje:

"On peut voir regarder.

Peut-on entendre écouter, sentir humer, etc...?"

V tekstu bom najprej opredelil tezo, izpostavljeno v Duchampovi lakonični izjavi, zatem bom izdelal kontekst, v katerem se ta osmišlja, in se končno vprašal o njeni pravilnosti oziroma nepravilnosti. Ključni preskus ho seveda samo Duchampovo delo.

ABSTRACT

THE REFLECTIVENESS OF VISION

It was one of Marcel Duchamp's most long-standing convictions that the sense of sight differs from the other senses insofar as it is the only one that has a capacity to attend to its own performance. A brief text published in 1948 expresses this conviction in the form of a short categorical statement supported by a rhetorical question:

"On peut voir regarder.

Peut-on entendre écouter, sentir humer, etc. ... ?"

In my paper I will first specify the thesis put forward in Duchamp's laconic remark, then elaborate a context in which it gains its significance, and finally ask whether it is actually right or wrong. A crucial test case will, not surprisingly, be Duchamp's own work.

Zdi se, da je "pogled" privlačna tema pogovora poletja 1995. Ne dolgo tega so znani avtorji, kot npr. Rosalind Krauss in Martin Jay (naj omenim samo dva), v svojih bestsellerjih pisali o problemu pogleda in vizualnosti, ti problemi pa so pritegnili pozornost širokega občinstva. Očitno je torej, da je tema mojega besedila modna, žal pa ni tako moden argument, ki ga bom predstavil.

V tem tekstu bom spodbijal trenutno tendenco humanističnih ved, ki poskuša zanikati pomembnost pogleda, torej čuta, ki je bil vse od antike razumljen kot najvišji in najbolj plemenit. Ta izjemna pozicija pogleda je bila v zadnjih letih radikalno postav-

ljena pod vprašaj. Npr., izpostavljeno je bilo dejstvo, da čut za vid ni samo najbolj abstrakten, temveč tudi najbolj tiranski. Pogled nudi podporo nadzoru, kontroli, dominaciji in moči ter nas obenem, ko se prepuščamo spektaklu ali privlačnemu čaru dobrin, vodi v podrejenost. Pogled je prav tako obsojan kot nosilec moških skopofiličnih užitek. Še več, pogled je krivec v podpiranju usodne metafizike prisotnosti in epistemologije neposrednega trenutnega vpogleda. Prav tako je rečeno, da oko nudi model za himeričen pojem "jaza", kot centra enotne, ločene in avtonomne subjektivnosti. In končno, pogled je izpostavljen kot čut - gospodar dobe tiska, to je "Gutenbergove galaksije", ki jo v tem času očitno zapuščamo.

Posledica vseh teh razmišljanj je, da je pojem pogleda naenkrat postal sumljiv, oziroma da drugi čuti, še zlasti dotik, dobivajo večjo pomembnost.

V nasprotju z omenjeno, povsod navzočo prezirljivostjo v odnosu do pogleda menim, da je potrebno ponovno obrniti pozornost na nekatere pozitivne zmožnosti pogleda, čeprav je - kot vedno - vse odvisno od tega, kako definiramo in naslavljamo določene zmožnosti.

V tem tekstu bi rad še posebno poudaril določeno dejstvo, namreč sposobnost pogleda, da se nanaša na samega sebe. Poskušal bom pokazati, da se na osnovi te sposobnosti pogled razlikuje od ostalih čutov. Vsekakor je pogled bolj abstrakten kot ostali čuti, to pa hkrati dovoljuje določeno stopnjo samozavedanja in samokritike, ki je ostali čuti ne omogočajo.

V želji, da bi utemeljil svojo trditev, si bom pomagal z intelektualno podporo osebe, ki je nedvomno avtoriteta celo za tiste, ki so pristaši (danes tako popularne) "očrnitve pogleda", namreč z umetnikom Marcelom Duchampom.

Že s sedemindvajsetimi leti je Duchamp na kratko zabeležil trditev, da je samo vid tisti, ki lahko spremlja lastno predstavo. Duchamp se je vse življenje držal te pozicije, ki je izražena v aforizmu kratkega teksta, objavljenega leta 1948:

Sens /2/

On peut voir regarder.

Peut-on entendre écouter, sentir humer, etc ...?

Čut /2/

Lahko vidimo gledanje.

Ali lahko slišimo poslušanje, vonjamo duhanje, itd ...?

Ti dve citirani vrstici sta hkrati trditev in vprašanje, čeprav je vprašanje retorično in zato prav tako trditev. Odgovor je očiten: ne slišimo, da nekdo posluša, lahko le sami slišimo zvoke. In analogno, lahko samo vonjamo vonjave, ne moramo pa vonjati samega procesa duhanja. Skratka, čut vida je sposoben nečesa, česar druga čutila niso. Čut vida je edini, ki lahko percipira ne samo določen spekter vtisov, temveč tudi proces, v katerem dojemamo določene vtise. Če vse to drži, potem se lahko vid nanaša na samega sebe, oziroma je samo vid, ki "ima moči za dva" tisti, ki je lahko povzdignjen na višjo raven čutnosti.

V trivialnem smislu je zelo lahko potrditi Duchampovo trditev, da lahko "gledamo gledanje", ne moremo pa "poslušati poslušanja". Za to zadošča, da se vprašamo, kako lahko prepoznamo predstavo čutnih sposobnosti pri drugih ljudeh. V tem smislu menim, da bi vsak priznal, da zares ne slišimo poslušanja drugih ljudi. Prav tako ne moremo vonjati, da nekdo vonja, ali okušati, da nekdo okuša nek okus. Lahko pa rečemo, da nekdo nekaj gleda, če ga pri tem opazujemo. (Tu lahko test tudi obrnemo in se vprašamo, ali lahko nekdo, ki ne vidi, na neposreden način odkrije, da je nekdo slep oziroma

barvno slep.) Skratka, popolnoma očitno je, da lahko vidimo, da nekdo drug nekaj gleda.

Mislím pa, da je imel Duchamp v mislih nekaj več kot zgolj omenjeno dejstvo. Na osnovi samega vizualnega procesa je želel obrniti pozornost na možnost vpogleda v določene modalnosti vizualne percepcije. V tem smislu ni zanimivo samo dejstvo, da vidimo videnje, temveč želimo vedeti tudi, *kako* vidimo. Teza, ki jo želim premisliti in do določene stopnje zagovarjati, je, da je možno videti, kako vidimo. Naj razložim, kaj to lahko pomeni.

Na začetku se nam lahko zdi, da je celoten poskus, da bi opazovali lastno vizualno percepcijo, slabo utemeljen v svoji osnovi. Ko si želimo razjasniti, kako percipiramo svet, ponavadi predpostavimo, da je pri tem nujen razum in ne čutila. Prizadevati bi si morali celo, da ne bi utemeljili našega raziskovanja zgolj na enem čutu, ki ga raziskujemo. To bi bila pravilna znanstvena metoda razlage pogleda in tako teorija, ki bi rekonstruirala svoje procese na osnovi optičnih oziroma fizioloških pojmov. Torej, ko se vprašamo, *kako* vidimo stvari, normalno ne želimo videti, kako vidimo, hočemo namreč vedeti. To je popolnoma razumljivo in absurdno bi bilo zahtevati, da bi morali, ko stojimo npr. pred drevesom, ne samo videti to drevo, temveč hkrati tudi fizične in biokemične procese, ki omogočajo percepcijo drevesa.

Če želimo odkriti, kako vidimo stvari, nas seveda vedno ne zanima pravkar omenjena kavzalna razlaga. Namesto tega si pogosto prizadevamo za boljše razumevanje lastne percepcije. Če se vprašamo, kako vidimo stvari, pri tem ne želimo vedeti, kaj omogoča pogled, temveč *na kakšen način* vidimo določene stvari. Razjasnitev tega vprašanja je najbolj potrebna v situacijah, ko naš običajni pogled na stvari zaide v težave, oziroma ko naenkrat začutimo, da vidimo nekaj "s popolnoma drugimi očmi". V takšnih primerih se ob gledanju stvari hkrati sprašujemo o lastnem početju. Npr.: prvi potniki na vlaku so postajali pozorni na to, kako zaznavajo pokrajino, ki so jo opazovali skozi okna kupejev in mnogi med njimi so razvili svoja opažanja v dnevnikih, pismih ali celo romanih. Takšni poskusi refleksije modalnosti percepcije niso samo inspirirali številnih prepričljivih odlomkov literarnih tekstov, temveč tudi raziskave antropologov in kulturnih zgodovinarjev, usmerjenih na problem zgodovine sprememb ter družbenih oblik zaznavanja.

Toda to ni tisto, kar me zanima, kajti razlog pravkar skicirane hermenevtike pogleda ponovno ni v tem, da vidimo (v dobesednem pogledu te besede), temveč raje v razumevanju načina gledanja. Globinska refleksija določene oblike percepcije bi bila lahko razvita prav tako uspešno in na isti način v odnosu do drugih čutov. Moja trditev pa je, da je vid edini čut, na osnovi katerega lahko neposredno zaznavamo, kako ta deluje.

Omenil sem že, da lahko nekoga opazujemo in pri tem odkrijemo, ali vidi oziroma kam gleda. Zdaj pa bi rad še dodal, da je zgolj z gledanjem možno celo razbrati, kako nekdo nekaj vidi. To je mogoče, ker ima oko, v nasprotju npr. z ušesom, določeno izraznost in tako npr. vidim, kdo med občinstvom (medtem ko predstavljam ta tekst) me pozorno opazuje, oziroma, kdo zgolj zdolgočaseno ali raztreseno zre v zrak. Seveda pa je zaznava modalnosti pogleda tudi zelo omejena, kajti navsezadnje lahko samo opazujem oči nekoga, ne pa tudi, kaj te zaznavajo.

Zaznavanje "od zunaj" je prav tako lahko usmerjeno na nas same. Tu pa vid ponovno zaseda posebno mesto. Brez težav lahko poslušam zvok (ali če hočete hrup), ki ga ustvarjam z branjem svojega teksta. In podobno, lahko brez težav čutim površino svojega telesa. Sama procesa poslušanja in otipa sta mi nedostopna, prav tako kot sta mi nedostopna oba procesa pri drugih ljudeh. Oko pa, nasprotno, zgolj s tem, da odseva površino, lahko zelo dobro zaznava svoj lasten pogled. Tu lahko omenimo dejstvo, da

nekaj podobnega, kot je ogledalo, ne obstaja v odnosu do ostalih čutov, prav tako ne obstaja nič adekvatnega, kajti npr. ne morem poslušati lastnega ušesa.

Kadarkoli zrem v lastne oči, te postanejo ravno takšni objekti, kot so oči (ali ušesa) nekoga drugega. Toda s tem, ko usmerim proces gledanja k novemu objektu, to še ne pomeni, da tudi zaznavam sam proces gledanja. Vidim svoje oči, ne morem pa videti lastnega procesa gledanja. Zgolj opazovanje v ogledalu očesu še ne omogoča, da bi razbralo modalnost lastne predstave - odsev sam še ne implicira refleksije. Moje oko je sedaj tisto, ki se pojavlja znotraj lastnega vizualnega polja in mi omogoča videnje določenega načina gledanja.

Na tem mestu je vprašanje, ali je mogoče zaznavati modalnost lastne zaznave, nesmiselno. Kadarkoli želimo videti (in ne samo razložiti ter razumeti), kako vidimo stvari, se moramo nujno zanašati na lasten pogled. Znotraj te tautologije je nesmiselno zahtevati, da bi v poskusu razbiranja modalnosti pogleda (npr. ko se opazujemo v ogledalu) morali hkrati opazovati modalnost samega pogleda v ogledalu, ki je že usmerjen v lastni pogled.

Omenjena zahteva ni nesmiselna samo zato, ker nam to pravi empirična izkušnja. Prav tako je logično absurdna. Absurdno bi bilo misliti, da lahko na isti način sledimo temu, kar vidi naše oko, kot gledamo film, oziroma (kakor so si to pogosto predstavljali v preteklosti) kot projekcijo zunanjega sveta v *cameri obscuri* naše zavesti. Tudi če bi bilo mogoče, bi še vedno morali gledati (karkoli bi se že kazalo) z našimi očmi. Brez tega bi imela beseda "videnje", ki označuje našo percepcijo, zgolj metaforičen pomen.

Če se želimo zanašati na čute, jih ne moremo hkrati "presegati". V trenutku, ko odpremo oči, se podredimo pogojem našega lastnega pogleda. Teh pogojev ne moremo enostavno zaznati v stvareh, ki jih gledamo. Nahajamo se torej na mestu zapornikov v Platonovi jami, ki prav tako niso sposobni zgolj z natančnim opazovanjem tega, kar vidijo pred svojimi očmi, razbrati eksistencialnih omejitev svojih zaznavnih zmožnosti. To, kar vidijo, so samo sence. Tega dejstva pa ne morejo odkriti zgolj na osnovi zaznavanja.

Tisti, ki vidijo sence, pa vidijo hkrati svoje lastne sence. In če lahko kaj pritegne pozornost njihove negotove situacije, je to ravnokar omenjeno dejstvo. Če hočemo razložiti omejujoče pogoje naše lastne vizualne percepcije znotraj samega procesa te percepcije, potem je edina možnost, da sami postanemo objekti naše lastne vizualne percepcije (z vsemi njenimi omejitvami).

Pomembnost "hiastične" interakcije med videnjem in videnim je bila pogosto poudarjena, še posebno od francoskih mislecev. (Omenil bom samo Merleau Pontya, Sartra in Lacana). Temu kontekstu moramo dodati, da nas ne gledajo samo drugi, temveč da gledamo tudi sami sebe. In samo če je naš lasten pogled (podobno kot pogled tujca) usmerjen na nas same, se v tem skriva majhna možnost, da bo percepcija sama sproducirala malenkostno interferenco znotraj lastnega polja, to je motnjo, na osnovi katere lahko definiramo sile, ki strukturirajo to polje.

Ne moremo pričakovati, da bomo na tem mestu razjasnili omenjeni problem. Če bi hoteli videti strukturo naše lastne percepcije v vsej njeni jasnosti, bi morali zavzeti pozicijo, ki bi lahko analizirala to strukturo od zunaj, torej s stališča, ki je nad percepcijo, ali tautološko, s stališča, ki ga (dokler še vedno dejansko gledamo) ne moremo doseči.

Torej, ko nam vizualni umetnik hoče predstaviti vizualne modalnosti, lahko to stori samo tako, da poskuša na osnovi notranjega feedbacka inhibirati našo intuitivno zaupanje kot neposredno transparentnost naše percepcije ter absolutne danosti zaznavnega.

Primer, ki ilustrira to možnost, lahko najdemo v delu umetnika, katerega citat (na

začetku teksta) je spodbudil ta kratek tekst. *La mariee mise a nu par ses celibataires, meme* je eno izmed pomembnejših del M. Duchampa. Sestavljata ga dve stekleni plošči, postavljeni ena nad drugo, znotraj katerih se pojavljajo različne čudne figure. Ta objekt, ki ga prav tako poznamo pod imenom "Veliko steklo", je bil prvič razstavljen v Brooklynu leta 1926.

Kljub skromni ilustraciji lahko odčitamo zmedo v zaznavi, ki jo povzroča Duchampov objekt. Pogled tistega, ki opazuje, ne ve, na kaj bi se usmeril, oziroma ne najde opore. Vedno znova vstopa v stekleno podobo in vedno zgreši cilj. Pogledu ni dovoljeno, da bi vstopil v virtualni prostor določenega imaginarnega, piktoralnega prostora. Pogled se tu ne more nastaniti tako, kot se lahko npr. v sliki Fernanda Legerja, ki se nahaja na steni za "Velikim steklom". Pogled (v nasprotju z odnosom do slike) tu ne more delovati na običajen način - ne more se absorbirati v kontemplacijo opisanega prostora ter stvari oziroma vzorcev in tekstur površine. In končno, ne more pozabiti nase.

Pogled se vedno znova vrača v realen prostor, kjer se njegov telesni nosilec premika okoli predmeta in se mu postavlja nasproti. V tem prostoru, kjer ne moremo pozabiti nase, bomo prejkoslej opazili tudi druge gledalce in prav tako nas bodo presestetili njihovi pogledi (skozi steklo usmerjeni v nas). In končno, opazili bomo svojo "strašljivo" podobo, ki se zrcali na stekleni površini.

Tako ne vidimo samo dela, temveč tudi same sebe v svoji negotovi situaciji. V tem primeru pravzaprav vidimo, kako vidimo. To je zato, ker delo ne ustavlja in ne fiksira našega pogleda znotraj svojih okvirov. Delo ves čas usmerja pogled nazaj k samemu gledalcu in ta je vseskozi prisiljen videti sebe, kako gleda določeno delo. Nemogoče je gledati "Veliko steklo", ne da bi pri tem tudi opazili, kako ga vidimo. V tem pa leži možnost za povečano moč pogleda in možnost za njegovo kultivacijo v "čut z dodatno močjo". Tako se (zelo enostavno) pogled vrne nazaj k sebi in začenjamo videti, kako vidimo.

Kakor sem želel pokazati, je določena refleksivnost možna samo glede na čutilo za vid. Samo v odnosu do vida lahko stimuliramo estetsko refleksijo znotraj čutnega medija in to še celo preden je čutnost presežena oziroma degradirana na objekt intelektualne analize. Morda je to eden izmed razlogov, zakaj se je proces samorefleksije v modernizmu začel in kasneje dosegel tudi najbolj spektakularne rezultate prav na področju vizualne umetnosti.

Prevedla Mojca Oblak